

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-201-215

УДК 340.15 + 342.1/3 + 94(477)

Є. В. РОМІНСЬКИЙ,
науковий співробітник*
ORCID: 0000-0002-0897-0146

ПРАВО В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПРАВКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Дослідження зосереджено на питаннях особливостей права в суспільствах на етапі перетворення їх політичної організації від додержавних утворень і до держави в юридичному значенні. Безпосереднім історичним тлом для характеристики права слугує його еволюція на теренах східнослов'янських державних утворень IX–XV ст., у час їх самостійного існування та на етапі підкорення іншими державами.

Ключові слова: історія права, східні слов'яни, Київська Русь, Давня Русь, протодержава, державні утворення, варварська держава, середньовічне право, давньоруське право, джерело права, усне право, писане право, договір.

Rominskyi Yevhen. Law in the East Slavic legal-cultural space

Attention is focused on the issues of the peculiarities of law in societies at the stage of transformation of their political organization from pre-state formations to the state in the legal sense. The immediate historical background for the characterization of law is the evolution of law on the territory of East Slavic state formations of the IX–XV centuries during their independent existence and at the stage of subjugation by other states.

Key words: Legal history, East Slavic, Kyivan Rus, Old Rus, state formations, Barbarian state, Medieval Law, Ancient Rus' Law, Source of Law, oral law, written law, Legal Treaty.

Актуальність. Побудова належної історико-правової картини світу потребує чіткого окреслення особливостей правокультурного простору, який піддається аналізу, а також належного вживання термінологічної бази. Доба перетворення додержавного утворення в державу видається маленьким етапом еволюції, однак на практиці цей маленький етап охоплює століття. Прикладом може виступати Київська Русь, яку в історичній науці від самого порубіжжя IX–X ст. прийнято називати державою. Водночас спеціалістам цілком зрозуміло, що державою в юридичному сенсі вона не є. Минуть три-чотири п'ять–шість століть, перш ніж виникне належного стану апарат управління на землях цього державного утворення. Однак «магія слова» робить свою працю і от вже в контексті легендарного літописного об'єднання

* Rominskyi Yevhen, Research Officer

Новгорода і Києва Олегом читаємо, що це був акт утворення єдиної держави, а відповідно і в цей же час, оскільки виникла держава, то в ній починає діяти позитивне право, а першим законодавчим комплексом визнається легендарний «закон руський»¹. І якщо в частині описання і визначення таких додержавних утворень маємо певні наукові здобутки, то в частині характеристики права названої доби відчутна значна прогалина. Ця історико-правова праця є спробою позначити певні вузлові місця та кинути місток для подальших досліджень.

Постановка питання. Історична, антропологічна і правова наука ще від середини XIX ст. визначили, що перш ніж політична організація суспільства досягне рівня повноцінної держави, воно проходить крізь перехідний етап «майже держави». У різні часи домінували різні поняття таких утворень: морганівська військова демократія, давня або ж «стара» держава Мейна (англ. Ancient state), переддержава, варварська держава, рання держава, або як варіант, поширений у радянській науці, – ранньофеодальна держава, останнім часом популярності набув термін вождівство, або чіфдом (від англ. Chieftdom), а у власне суто юридичних працях більш належними видаються терміни, що зазвичай є синонімами – додержавні, протодержавні чи державні утворення, хоча вони й мають більш універсальний характер.

Як зазначалося, за відверто перехідного, тимчасового характеру цих утворень, багато суспільств перебували в названому стані століттями. Відповідно цілком зрозуміло, що такі базові умови потребують і окремого погляду на те, як функціонувало й розвивалося право в добу державних утворень. Перш ніж говорити про певні теоретичні узагальнення, потрібно накопичити відповідний пласт конкретного історичного матеріалу. Ця праця спрямована саме на те, щоб розпочати наукову дискусію про право східнослов'янського правокультурного простору IX–XV ст. як право (до)державних утворень. Одночасно порушується проблема належного термінологічного апарату.

Слід підкреслити, що зосередження уваги на східнослов'янському правокультурному просторі, або ж інакше – Давній Русі, зумовлено не лише інтересами дослідника, а й тим фактором, що лише три регіони середньовічної Європи розвивалися без помітного впливу спадку Римської імперії: Скандинавія і ареали розселення західних і східних слов'ян. Причому перші два регіони, по-перше, доволі бідні джерелами і, по-друге, потрапили в царину дії католицької церкви, яка дуже вплинула на еволюцію цих регіонів, зокрема на їх мови та право. Натомість східнослов'янський правокультурний простір доволі міцно протистояв зовнішнім впливам.

Мета і завдання. Метою дослідження є визначення основних рис, інститутів і закономірностей розвитку права в добу переддержавних утворень на прикладі східнослов'янських державних утворень (інакше – державних утворень Давньої Русі), а також тих державних утворень і держав (Велике князівство Литовське, Улус Джучі, королівства польське та угорське, валаське та слов'яно-валаське князівства тощо), під вплив чи владу яких потрапили

названі східнослов'янські державні утворення в досліджувану добу IX–XV ст. Для позначення цього територіального і політичного масиву вживається термін «східнослов'янський правокультурний простір».

Завдання полягає в окресленні наявних теоретичних підходів до характеристики права на додержавному та ранньодержавному етапі політичного розвитку суспільства і визначенні можливостей поєднати їх з наявним конкретним історичним фактажем, який надає східнослов'янський правокультурний простір IX–XV ст.

Огляд літератури. Історіографія питання є водночас і незначною, і вельми значущою. Власне право переддержавних утворень майже не потрапляло у фокус досліджень. Тим більше, якщо вести мову про державні утворення Давньої Русі не як держави, а як ряду переддержавних утворень. Водночас існує доволі широка історіографія, присвячена додержавному праву загалом. Першість тут обіймає так зване примітивне право, яке є предметом вивчення англомовної юридичної науки, історії права, а також юридичної антропології.

Відраховувати історію вивчення додержавного права слід від досліджень сера Генрі Мейна. Засновник історичної юриспруденції запропонував, зокрема, поділ права на «давнє», або «стародавнє», право (англ. Ancient Law) та модерне сучасне право. Видана 1861 р. його праця «Стародавнє право, його зв'язок з ранньою історією суспільства та стосунок до сучасних ідей»² стала абсолютним бестселером і витримала десятки видань. Це типове вікторіанське видання, наповнене чудовою логікою автора і повною відсутністю систематичного підходу до першоджерел, що цілком зрозуміло з огляду на загальний стан розвитку науки. На сьогодні праця має майже виключно історіографічне значення як перша ластівка, що запустила процес досліджень. Однак у час появи дискусія між Мейном і Морганом мала дуже важливе значення для розвитку науки.

Наступний великий ривок у дослідженні додержавного права відбувся, коли на початку 20-х років XX ст. майже одночасно вийшли книги Едвіна Сідні Гартланда, Бронислава Малиновського, а в СРСР – Марка Осиповича Косвена. Книга «Примітивне право»³ Гартланда була дуже добре зустрита суспільством і послугувала переосмисленням не стільки ідей, скільки підходів Мейна. Автор звернув увагу на проблему «надпростих» або «примітивних» суспільств (англ. Simpler society) і права, що ним вони послуговуються. Таке право він називає «примітивним» (англ. Primitive law). Примітивне право, за Гартландом, є сукупністю звичаїв племені. Примітивне право за своїм походженням є усним, але записи звичаїв можуть виникати. Одним з перших Гартланд сформулював позицію про те, що примітивне право є тотальним, воно охоплює все життя племені, є його частиною. Водночас воно не має жодного внутрішнього поділу. Однак Гартланд вважав за можливе все ж науково поділяти примітивне право за напрямками і вірізяв, зокрема, примітивне конституційне право, яке було розглянуто на

прикладі середньовічного Уельсу в добу до підкорення його Англійським королівством⁴.

Праця Б. Малиновського, уродженця Кракова, який став видатним англійським дослідником, а згодом і патріархом американської антропології, «Злочин і звичай у дикунському суспільстві»⁵ стала не менш культовою, ніж праця Мейна. Дослідження Малиновського, людини багатьох інтересів, але не юриста і не історика, викликало і викликає досі бурхливу реакцію наукової громадськості. Його і неймовірно хвалили, і страшенно критикували. Малиновський зосередився на вивченні існуючих на початку ХХ ст. суспільств на незначному етапі суспільної і політичної організації, за потреби звертаючись до іншого антропологічного та історичного матеріалу. Серед його цікавих висновків слід відзначити увагу до того, що навіть у суспільствах, які мало відрізняються від первісних, поряд з табу і звичаєм цілком може існувати закон, що має походження від примітивної форми адміністративного акта, ще цілковито не системного. Фактично ідея Малиновського сьогодні має бути розгорнута таким чином, що поняття звичаю чи звичаєвого права доволі неоднозначне, що є просто звичаї, а є настанови, що зберігаються в усній формі, але за походженням є іншими формами права: рішеннями наділеного владою суб'єкта, договорами тощо. Інша актуальна до сьогодні позиція автора полягає в тому, що примітивне право слід розглядати не стільки як сукупність приписів, а скоріш як систему принципів. Водночас названа книга та дискусія навколо неї значною мірою акцентували увагу в розгляді проблеми примітивного права з юридичних та історичних рійок у царину юридичної антропології. Такий підхід в англо-американській науці домінує й досі, а до початку 1980-х років фактично не мав альтернатив.

Хронологічно якраз між двома вищеназваними працями вмістилася книга видатного радянського вченого, уродженця Берестя М. О. Косвена «Злочин і кара в первісному (додержавному) суспільстві»⁶. Марк Осипович був юристом, учнем М. М. Ковалевського. Праця, значною мірою підготовлена ще за часів царату, стала першою в СРСР, а фактично на всьому просторі колишньої Російської імперії, спробою переосмислити з теоретичних засад усе додержавне право. Автор оперував такими поняттями, як «додержавне родове право» і «примітивно-правові відносини». Цікавим елементом його дослідження була концепція «композиції», яка полягала у поясненні того, що саме економічні фактори призвели до неможливості особи нести відповідальність особисто й покладення вини і штрафу чи іншої кари на весь рід на чолі з його формальним головою. Однак без належного і системного викладу історичного матеріалу спроба відразу перейти до теоретичного осмислення цілком очікувано викликала сильну критику в наукових колах, зокрема, ВУАН відреагувала вельми жорсткою рецензією С. Г. Борисенка⁷. Зазначимо, що хоча Косвен згодом досяг значних висот як етнограф, до проблем суто правових він майже не повертався.

Важливо зазначити, що праця Косвена стала і єдиною історико-правовою, й теоретико-правовою спробою охопити названу тему. Проблема додержавного права випаде з корпусу історичних досліджень переважно через некритичне утвердження ряду позицій марксистсько-ленінського вчення. Фактично після 1936 р. єдина дискусія щодо давньоруського суспільства, яка могла відбуватися, це дискусія про характер суспільства і держави як ранньочили розвиненої феодальної (панівна позиція, головним чином пов'язана з ім'ям Б. Д. Грекова та його учнів), варварської (ранні праці С. В. Юшкова та його учнів і послідовників) чи рабовласницької (так звана ленінградська школа, насамперед І. Я. Фроянов). Питання права тут мали суто допоміжний характер, а дискусії про додержавний характер давньоруського права не було загалом. Як наслідок це призведе до появи дослідників давньоруської середньовічної держави і права на кшталт І. В. Петрова.

У світовій, передусім англо-американській, правовій думці теж спостерігався певний застій. Теорія примітивного права міцно рушила в бік юридичної антропології і значно менше приділяла уваги історичним аспектам справи. Саме через цей період існування теорію примітивного права згодом критикуватимуть як таку, що є частиною світоглядної проблеми колоніалізму та неокolonіалізму. Для огляду літератури, а її було доволі багато, пропонуємо звернутися до праць Артура Даймонда⁸ та Коела Кірбі⁹. Однак є сенс все ж згадати праці Вільяма Робсона¹⁰, Ллевеліна і Гоебеля¹¹ та Гарта¹².

У подальшому поштовхом до відновлення інтересу до проблеми додержавного права були праці Річарда Познера¹³, Брюса Бенсона¹⁴ та відомого культуролога, засновника символістської антропології Кліффорда Грітца¹⁵. Особливо слід відзначити останнього дослідника, адже у розділі «Локальні знання: факт і право в порівняльній перспективі» своєї книги 1983 р. він приділив дуже багато уваги проблемам переосмислення минулого, не просто знання звичаїв певного суспільства, а вивченню їх витоків, конкретних причин формування того чи того принципу та звичаю у примітивному праві. Саме з цією працею слід пов'язувати запит на розмежування права як за конкретно-суспільним критерієм, так і за цивілізаційно-еволюційним, тобто залежності від рівня політичної та суспільної еволюції кожного окремого соціуму.

Якогось помітного прогресу теорія примітивного права не має і сьогодні. Навіть новітні праці, що цілком сприйняли кельзенівські ідеї еволюції права і закону, продовжують лишатися в царині протистояння двох видів права: примітивного права і модерного закону (хоча таке протистояння поширюється і на міжнародне право, логічніше говорити про сучасний, або модерний, правовий порядок). Хоча той же Крістоф Клетзер у своїй нещодавній статті¹⁶ і спинявся загалом на проблемі «стародавнього германського права» (Ancient Germanic Law), проте загальна схема лишається незмінною – поділ права на писане модерне і усне або записане звичаєве примітивне.

Загалом цікавим є те, що не лише давні правові «системи», чи право народів, що розвиваються, у сучасній англомовній теорії та філософії права роз-

глядається як примітивне, а й сучасне міжнародне право розглядається як примітивне право. Фактично це переінакшення традиційної тези: примітивне право і модерне законодавство. Якщо в міжнародному праві немає законодавця, отже, воно підкоряється принципам тим самим, що й примітивне право¹⁷.

Натомість на пострадянському просторі наприкінці ХХ ст. побачила світ книга Т. В. Кашаніної «Походження держави і права»¹⁸, яка перевидається регулярно донині. У ній авторка запропонувала поділ історії права на три доби: архаїчне право, переважно додержавне та ранніх держав, корпоративне – станове право середньовіччя та доба законодавства сучасних держав. Підхід дуже не безспірний, а в частині тези про лінійність розвитку права на всій планеті й загалом сумнівний, однак він мав величезний вплив на подальших дослідників. Зокрема, саме з цієї праці найдавніше право на пострадянському просторі найчастіше почали називати архаїчним¹⁹.

В Україні інтерес до проблеми додержавного права розквіт уже у ХХІ ст. Так, в останні роки серії статей було підготовлено й видано професором Національного університету «Києво-Могилянська академія» А. П. Зайцем²⁰, а також доктором юридичних наук з Вінниці О. Б. Ганьбою²¹.

Також заслуговують на увагу дисертаційні дослідження І. А. Гетьман-П'ятковської «Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії» (науковий керівник – С. В. Бобровник)²², С. В. Плавича «Теоретико-методологічні засади правотворчості» (науковий керівник – Н. М. Пархоменко)²³, О. А. Котенка «Право як регулятор суспільних відносин: теоретичні питання ефективності» (науковий керівник – Н. М. Оніщенко)²⁴ та Р. П. Луцького «Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права» (науковий консультант – Н. М. Оніщенко)²⁵. Усі названі праці, захищені в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України, містили окремі дуже цікаві положення щодо визначення права як на додержавному етапі, так і на етапі існування державних утворень. Особливо в контексті цього дослідження цікавими є положення останньої роботи, зокрема, таке: «у так званих протодержавах переважав звичаєвий спосіб правової регуляції навіть при наполегливих та постійних спробах публічної влади вплинути на правове життя тогочасного суспільства і домінувати в ньому засобами судового та адміністративного апарату»²⁶.

Окремо слід вирізнити три праці, що вийшли в останні роки. Перша – це фундаментальна праця Г. В. Мальцева «Помста і відплата в давньому праві»²⁷. Великий том, зміст якого значно ширший за назву, оскільки охоплює також і проблеми злочину і покарання в давніх суспільствах загалом, суду та його ролі в додержавному і ранньодержавному суспільствах тощо. Фактично це дослідження помсти, доповнене окремими авторськими нарисами. Дуже важливим є цивілізаційний аспект дослідження, коли на відміну від лінійно-хронологічного підходу кожне суспільство розглядається в межах його власного стану цивілізаційної еволюції. Водночас власне проблема особли-

востей і відмінностей права первісного та додержавного / ранньодержавного не була у фокусі наукового інтересу автора.

Далі слід назвати фундаментальну працю О. І. Ющика «Первісне право (Нарис теорії походження права)», що вийшла друком 2021 р.²⁸ Глобальне теоретико-правове дослідження, що розкриває внутрішні особливості виникнення та формування первісного права, права, пов'язаного з діяльністю кровноспоріднених потестарних соціальних структур, як-то родини, родових та змішаних громад, племінних сукупностей родів тощо. Первісне право складає невід'ємну частину правового простору як у додержавних утвореннях, так і в феодальних і ранньомодерних державах, а в регулюванні внутрішньородових і міжродових відносин продовжить існувати навіть у добу розвинених держав (як приклад, можна назвати задруги балканських слов'ян, які зберігали певну правову автономію в Австро-Угорщині та Італії навіть на початку ХХ ст.).

Нарешті, це комплексне історичне дослідження середньовічних європейських, передусім германських, додержавних утворень доби раннього Середньовіччя, підготовлене та видане 2004 р. Каролем Модзелевським під назвою «Варварська Європа»²⁹. Особливий інтерес становить другий розділ праці, присвячений безпосередньо «праву варварів». Це, як нам відомо, єдина спроба зробити комплексний аналіз права додержавних утворень, так званих варварських держав, на етапі їх розвитку від утворення і до початку еволюції в держави феодальні, на прикладі германських суспільств середньовічної Європи. За всієї унікальності цієї праці слід звернути увагу на її описовість і незначну власне юридичну глибину.

Переходячи до викладу основних положень, слід згадати ще одну працю, яка за своїм характером є місточком між конкретно-історичним оглядом давньоруського права і характеристикою всього середньовічного європейського додержавного права. Йдеться про книгу «Від Закону Руського до Руської Правди» М. Б. Свердлова³⁰, яка є компаративістським дослідженням германського і слов'янського права, порівнянням джерел права, що відповідають однаковому етапу розвитку суспільств. Проте автор навіть не ставив собі такої мети, лише звертаючись до германського права для більшого розкриття обмежених відомостей про раннє давньоруське право.

Виклад основного матеріалу. Зосереджуючи увагу на характеристиці права східнослов'янських державних утворень, маємо виокремити такі їх риси, які радикально змінюються або ж і повністю зникають тоді, коли перетворення на держави завершується і в силу вступає державний апарат.

Передусім орієнтація влади на примирення сторін або на позасудовий шлях вирішення конфліктів. Завданням суверена в переддержавному утворенні є не стільки підтримання правопорядку, скільки підтримання миру. Це, зокрема, орієнтація на ліквідацію кровної помсти, яка хоча і приносить баланс у суспільство³¹, але веде до накопичення взаємних міжродових конфліктів. Яскравою ілюстрацією цього є історія Ярополкового боярина

Варяжка, який за загибель свого князя багато років чинив напади на володіння Володимира Святославича. Важливо, що літописець ніяк такі дії не засуджує, а примирення боярина і князя подає як велику чесноту.

Інший вид такої орієнтації на примирення – це послаблення вироків чи стимулювання до укладення примирних договорів, на чому вже докладно зупинялися раніше³². Але додаємо цікавий факт з нових джерел. У берестяній грамоті № 1153, віднайденій 2022 р., йдеться про те, що навіть у разі, коли за злочин особі та її сім'ї передбачено було найтяжче покарання у вигляді «потокі і пограбування», князь, за словами автора листа, казав, що злочинець не має тікати, покарання не буде важким: «я сряжу, а уменьша»³³. І це йдеться про один з найтяжчих злочинів.

У стану добу, а рівно в модерних державах інститут примирення стане переважно привілеєм вищих станів, натомість селяни чи міщани тягтимуть у суд за кожної ліпшої нагоди, адже саме гроші від штрафів були предметом економічного інтересу суддів. Саме навколо цього аспекту відбуватиметься і боротьба за становище права феодала судити своїх людей.

Як наслідок право, за всієї поваги до нього з боку суспільства, відіграє не стільки роль каральну чи превентивну, скільки дорадчу. Це дуже добре розкривають давньоруські правові збірники, а особливо та їх частина, що містить витяги з іноземного права. Давньоруські юристи цікавилися проблемами належності свідків, формами вини, процедурними аспектами. Але обходили увагою питання впровадження нових видів (форм) покарання аж до кінця XIV ст., коли, можливо, вперше впроваджується покарання багатом у східній частині східнослов'янського правокультурного простору, а також нові покарання в Псковській і Новгородській судних грамотах. Утім, усі згадки про це дійшли до нас виключно в записках другої половини XV ст.

Так само й ті твори давньоруських правників, що нам відомі, ніяк не звертають увагу на проблему покарання. Скоріше навпаки – опікуються проблемами милості судді й порядку його діяльності³⁴.

Право для людини східнослов'янського правокультурного простору було не законом, що його обмежує, а цінністю, що посідає значне місце у світогляді. Право завжди є давнє, пов'язане з видатними подіями минулого. Звідси традиція приписувати ті чи інші правові установлення давнім поважним князям, особливо Ярославу. Запозичення з іноземного права відбуваються з права давніших і поважних народів, поважних історією чи належністю до християнства: римське право, візантійське право, юдейське право у формі «Вибрання з законів Мойсеевих». Лише з XIV ст. під впливом або іноземних правителів (захід і південний захід), або сильних торгових контактів (Псков і Новгород), або значної іноземної міграції (ординців-християн з Улусу Джучі до північно-східної частини східнослов'янського правокультурного простору) запускається еволюційний процес перегляду цього світоглядного підходу. Своє право перетворюється на привілей і починає дедалі докладно,

дослівно вживатися. Еволюціонуючи так у закон, хоча і зберігаючи зовнішню форму звичаю.

Щодо тези Р. Луцького про перехід від звичаю до закону, позитивного права, під впливом адміністративного апарату. Вона є коректною лише частково, оскільки не враховує культурологічний і ціннісний аспект: змінити одне право іншим можна лише надаючи йому більшої цінності в очах користувача. Такими новими цінностями були королівські привілеї польських королів, Статути Великого князівства Литовського, Стоглав і Судебник 1550 р. Московської держави. Кожен із цих випадків – це шановне надання прав на прохання самих користувачів і, часто, за їх безпосередньої участі. Натомість посилення на звичай часто-густо були маніпулятивними, про що вже чимало писано спеціалістами.

Повага до давнього права поєднувалася з неоднозначним станом княжого законодавства. Якщо давньоруські статути, окрім кількох, доволі складно чітко пов'язати з законотворчістю певного князя – їх імена цілком могли бути вживані згодом для надання належної поваги тексту, то факти включення окремих приписів чи судових настанов до правових зібрань, як правило, без зазначення походження припису, науці добре відомі³⁵. Однак таких текстів не багато. І пов'язано це передусім з критичним ставленням до самої ідеї спадковості княжих рішень. Ця ситуація впливає з відсутності в Давній Русі, а ширше – у слов'ян загалом практики спадкування старшим сином. Брати були рівні, родичі – нащадки одного пращура більш-менш рівні. Як наслідок, столи часто обіймали князі, що перебували в антагоністичних стосунках. Це призводило до того, що рішення попередника, зокрема законодавчі настанови та судові вироки, могли бути переглянуті.

Щодо практики укладення договорів громадою з новими князями. Самих текстів збереглося небагато, частину можливо реконструювати, ще більше маємо згадок. Втім, усього цього є достатньо, щоб визначити загальну для усього східнослов'янського правокультурного простору практику. Такі договори проіснували до XIV–XV ст., десь замінені міжкнязівськими договорами та договорами-заповітами, але повертаючись періодично і далі, десь замінені привілеями, а щодо інших регіонів важко щось стверджувати через брак джерел. Ці договори та ті акти, що їх змінили, є яскравим прикладом архаїчних конституцій, про які свого часу писав Гартланд.

Одним із головних пунктів названих договорів була заборона перегляду судових вироків та адміністративних рішень, здійснених попереднім правителем. Іншим засобом протидії таким переглядам була практика підтверджувальних грамот, якими новий правитель гарантував раніше закріплені права певної особи, родини, чи групи осіб. Ця практика збережеться в Речі Посполитій до XVII–XVIII ст. (що зрозуміло з огляду на сам характер цієї «держави», де апарат управління був фікцією, а спадкової монархії так і не утвердилося), а в Московській державі зникає в середині XVI ст. (видання Стоглава і Судебника 1550 р. та розквіт губної та приказної систем управління).

Поряд з цим стоїть і практика переукладення міжнародних і міжкнязівських договорів у разі зайняття стола новою особою³⁶. Важливо тут відзначити спільність процесу в середині держави та на міжнародному рівні. Це яскраво розкриває правовий світогляд тодішнього суспільства.

Раніше вже зверталася увага на те, що важливою умовою діяльності влади була орієнтація на примирення сторін або інший позасудовий порядок розгляду справ. Передусім це примирні договори. Не вдаючись у їх природу³⁷, слід звернути увагу на таке: договір між самими суб'єктами, на відміну від судового рішення, гарантується не особою правителя, а самими сторонами. Для цього в договори закладалися штрафи на користь князя у разі, якщо хтось зі сторін вирішить зверненням до суду порушити існуючий договір. Це дуже важливий приклад правосвідомості суспільства, який мав протистояти сваволі влади і надійно врегульовувати відносини за відсутності державного апарату, наділеного засобами примусу.

Доступні сьогодні джерела не дають можливості визначити, яке право реально домінувало в східнослов'янському правокультурному просторі: писане (право княжих актів і грамот і книг правничих) чи «звичаєве» (не лише усні звичаї, а й приватна правотворчість, яка могла бути і писаною). Видається, що така постановка питання має бути абсурдною, адже відомі нам правові пам'ятки охоплюють вкрай незначне коло правовідносин та й виникають ці записи не так і рано, навряд чи раніше початку XII ст. Однак у них практично відсутні будь-які згадки про звичаї. Не слід у цьому питанні спиратися на літопис, де згадані племінні звичаї – це не більш ніж формула, що мала показати дикунство минулого. Писане право дійсно не згадує звичаї. Більше того, руські звичаї, що вони відомі під такою назвою в польську і литовську добу, є зазвичай положеннями старого, на той час, писаного права. А звичаями вони є, бо не походять від корони чи не закріплені актом великого князя. З іншого боку, усі норми, що їх бачимо в приватних актах, а також частково в міжнародних договорах (насамперед «поєдинок») не відомі з доступних нам правових пам'яток. Але і тут є своє але: ті ж норми про штрафи з двох відомих примирних договорів абсолютно тотожні, а походять з протилежних територій Давньої Русі. Що можливо лише для писаного актового чи книжного права, яке не збереглося до нас.

З попереднього маємо такий висновок – давньоруське суспільство, без сумніву, розрізняло як цінності право і звичаї. Інша справа, що перед судом їх цінність була однаковою. Можна стверджувати, що, окрім прямих актів князя (договорів, статутів чи грамот, зокрема підтверджувальних), усі інші джерела права виступали як право лише в суді. Суспільство дотримувалося норм через їх цінність, з поваги до них. А от чи стануть ці норми задіяними на практиці – вже залежало від судді. Яскравий приклад з історії Прикарпаття у складі Польського королівства дослідив Ю. Зазуляк³⁸.

Важливою рисою давньоруського права є його позастановість і відсутність привілеїв чи утисків щодо інородців та іновірців. Незначні привілеї

пов'язані зі статусом осіб (княжі люди, священники, очільники родів), зокрема зі статусом варягів, натомість усі релігійні приписи стосуються лише рівності прав щодо складання присяги. Відповідно в утисненому стані перебувають люди залежні, але і те в певних випадках. Маємо зазначити, що така ситуація абсолютно не типова для середньовічного права загалом і усіх сусідів Давньої Русі зокрема. Щось подібне можна віднайти лише в «Едікті Ротарі» лангобардів³⁹. Така ситуація протримається до того часу, коли почнуть формуватися станові корпоративні структури. Водночас оформлення таких станових корпоративних структур збігається на східнослов'янському правокультурному просторі з утвердженням апаратів управління, тобто з переходом до держави від державних утворень. Власне тим самим шляхом, але раніше пройшли й германські та західнослов'янські державні утворення, у чому вбачаємо заслугу римського спадку та впливу католицької церкви.

Утім, окрема станова корпоративна правова структура існувала і в Давній Русі – православна Київська митрополія. Запозичена цілком з Візантійської держави, вона містила як повноцінну систему внутрішнього законодавства, так і правові норми, що впорядковували її зовнішню діяльність: з правителем, з вірними, з залежними станами тощо. Однак віддаленість від Візантії, а також повна відірваність від місцевої традиції спочатку призведуть до підкорення давньоруської традиції тих правових норм, що встановлювалися між церквою та іншою частиною суспільства, а згодом під цей вплив потрапили й внутрішні інститути церкви. Внаслідок цього навіть на початку XV ст. монахи, на порушення усіх церковних і світських норм, «тяжаються» у світських судах, де за місцевою практикою присягають (що для церковної людини заборонено), б'ються на «полі» тощо. А митрополит розмежування справ світських і церковних вирішує не на основі церковного законодавства, а через укладення з князем ряду з хресним цілуванням. Ця історія свідчить про неможливість імплементації в усталене суспільство з усталеним світоглядом, зокрема і правовим, інституції, цілковито відірваної від такого світогляду. Якщо католицька церква в германських державних утвореннях стала основою консолідації станових структур, що з часом призведе до формування станових корпорацій, то православна церква в східнослов'янському правокультурному просторі поступово розчинялася, поки у внутрішній боротьбі й реформах XVI–XVIII ст. не перетвориться на один з мовчазних і слухняних елементів державного апарату.

Висновки. Формат статті не дає змоги докладніше розкрити наведені положення чи додати ще нових. Це завдання для подальших праць і наступних дослідників. Проте вже на прикладі цього матеріалу видно, що право давньоруських державних утворень помітно відрізняється від права як оформлених держав, так і права традиційного / первісного / архаїчного, що виникло й формувалося природничо-історичним шляхом (тобто без свідомого втручання в цей процес законодавця)⁴⁰. Водночас воно принципово відмінене від права станових держав, що не дає змоги віднести його до права корпо-

ративного. Спираючись на традицію філологів, можна було б назвати його «простоправом», як є «простомова». Однак на даному етапі видається логічним вживати одне з визначень англо-американської школи – примітивне або давнє (Ancient) право.

1. Петров И. В. Государство и право Древней Руси (750–980 гг.). С.-Петербург: Издательство Михайлова В. А., 2003. 413 с. 2. Maine H. S. Ancient Law, Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas. London: John Murray, 1861. 260 p. 3. Hartland E. S. Primitive law. London, Methuen&co. Ltd, 1924. 222 p. 4. Ibid. P. 42–47. 5. Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. London: K. Paul, Trench, Trubner&co., Ltd.; New York: Harcourt, Brace&Company, 1926. 132 p. 6. Косвен М. И. Преступление и наказание в первобытном (догосударственном) обществе. Москва, 1925. 135 с. 7. Борисенко С. Г. Марк Косвен. Преступление и наказание в первобытном (догосударственном) обществе. Москва, 1925. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. Вип. 2 / за ред. Н. П. Василенка. Київ: 3 друкарні Української Академії Наук, 1926. С. 277–279. 8. Diamond A. S. Primitive law, past and present. London: Methuen, 1971. 410 p. 9. Kirkby C. Law Evolves: The Uses of Primitive Law in Anglo-American Concepts of Modern Law, 1861–1961. American Journal of Legal History. URL: <http://ssrn.com/abstract=3289387> 10. Robson W. A. Civilisation and the Growth of Law. New York: The Macmillan Co., 1935. 354 p. 11. Llewellyn K. N., Hoebel E. A. The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence. University of Oklahoma Press, 1941. 360 p. 12. Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford: Oxford University Press, 1961. 263 p. 13. Posner R. A. A Theory of Primitive Society, with Special Reference to Law. *The Journal of Law & Economics*. Vol. 23, No. 1 (Apr., 1980), pp. 1–53. 14. Benson B. L. Legal Evolution in Primitive Societies. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. Vol. 144, No. 5 (December 1988), pp. 772–788. 15. Geertz C. Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. New York: 1983. 244 p. 16. Kletzer C. Primitive Law. *Jurisprudence*, 4 (2), pp. 263–272. 17. Dinstein, Yoram. International Law as a Primitive Legal System. In: New York University Journal of International Law and Politics. 1986; Vol. 19. pp. 1–32. 18. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: Современные трактовки и новые подходы: учеб. пособие. Москва: Юристъ, 1999. 333 с. 19. Завальнюк В. В. Архаїчне право як категорія юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 293–298. 20. Заць А. П. Первісне суспільство і право. *Наукові записки НАУКМА*. Юридичні науки. 2018. Т. 2. С. 13–19. 21. Hanba O., Liashuk R., Ivashkova T., Balendr A., Olytskyi O. The archaic law. Mononorms and archaic relations of the primitive communal society. *Amazonia Investiga*, 11 (52), pp. 37–48. 22. Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2007. 210 арк. 23. Плавич С. В. Теоретико-методологічні засади правотворчості: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2009. 215 арк. 24. Котенко О. А. Право як регулятор суспільних відносин: теоретичні питання ефективності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2013. 200 арк. 25. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.01; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ,

2017. 490 с. **26.** Там само. С. 79. **27.** Мальцев Г. В. Местъ и возмездіе в древнем праве. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2012. 736 с. **28.** Ющик А. И. Дialeктика права. Книга 2. Первобытное право (Очерк теории происхождения права). Киев: Парламентское издательство, 2021. 864 с. **29.** Modzelewski K. *Barbarzyńska* Europa. Warszawa: Iskry, 2004. 519 s. **30.** Свердлов М. Б. От Закона русского к Русской Правде. Москва: Юрид. лит., 1988. 172 с. **31.** Kletzer C. *Ibid.* **32.** Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. С. 75–76. **33.** Щорічний огляд знахідок берестяних грамот: Гиппиус А. А. Берестяные грамоты из раскопок 2022 г. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EYtoonQ1hTk&t=5959s> **34.** Ромінський Є. В. «Підробні» та анонімні повчальні твори як джерело пізнання правової думки Давньої Русі княжої доби (XI–XIV ст.). *Правова думка і правотворчість: збiнiк матерьялау міжнароднай навуковай конференцїи, присвячанай 75-годооу доктара юрыдычных навук, професора Сокала Сцяпана Фёдаравіча*. Мінск, 24–25 листопада 2017 г. / ред. кал. С. Ф. Сокал [і ін.]. Мінск: БІП, 2018. С. 82–88. **35.** Милов Л. В. Исследования по истории памятников средневекового права: сб. статей. / под ред. Б. Н. Флори, А. А. Горского. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 190–196. **36.** Ромінський Є. В. Мир стоїть до рати, а рать до миру: про деякі особливості давньоруських міжнародних та міжкнязівських договорів. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі*: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції 27–30 листопада 2014 р., м. Берегове / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Я. В. Лазур (заст. голови), А. В. Макаруч (відп. секр.) та ін. Київ–Ужгород: Говерла, 2014. С. 262–267. **37.** Ромінський Є. В. Співвідношення судових та позасудових засобів вирішення конфліктів у давньоруській правовій реальності. *Правова держава*. Вип. 23. Київ, 2012. С. 41–48; Роминский Е. В. Примирительные договоры в древнерусском праве Киевской Руси и удельных княжеств. *История российской правовой системы и правовой культуры*: материалы международной научной конференции посвященной Году российской истории (Архангельск, 30 октября – 1 ноября 2012 г.). Ч. 1; ред.-сост. С. О. Шаляпин; Северный (Арктический) федеральный университет им. М. В. Ломоносова. Архангельск, 2013. С. 204–210. **38.** Зазуляк Ю. «Руське право» в Галичині XV століття: критичний огляд джерел та історіографії. Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя / редколегія: О. Вінниченко та ін. Львів, 2012. С. 63–78. **39.** Modzelewski K. *Ibid.*, pp. 66–88. **40.** Плавич С. В. Зазн. праця. С. 12.

References

1. Petrov I. V. *Gosudarstvo i pravo Drevney Rusi (750–980 gg.)*. S.-Peterburg: Izdatelstvo Mikhaylova V. A. 2003. 413 s. [rus]. **2.** Maine H. S. *Ancient Law, Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*. London: John Murray, 1861. 260 p. **3.** Hartland E. S. *Primitive law*. London, Methuen&co. Ltd, 1924. 222 p. **4.** *Ibid.* P. 42–47. **5.** Malinowski B. *Crime and Custom in Savage Society*. London: K. Paul, Trench, Trubner&co., ltd.; New York: Harcourt, Brace&Company, 1926. 132 p. **6.** Kosven M. I. *Prestupleniye i nakazaniye v pervobytnom (dogosudarstvennom) obshchestve*. Moskva, 1925. 135 s. [rus]. **7.** Borysenok S. H. *Mark Kosven. Prestupleniye i nakazaniye v pervobytnom (dogosudarstvennom) obshchestve*. M. 1925. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta vkrainskoho prava*. Vyp. 2 / za red. N. P. Vasylenka. Kyiv: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk, 1926. S. 277–279 [ukr]. **8.** Diamond A. S. *Primitive law, past and present*. London: Methuen, 1971. 410 p. **9.** Kirkby C. *Law Evolves: The Uses of Primitive Law in Anglo-American Concepts of Modern Law, 1861–1961*. *American*

Journal of Legal History. URL: <http://ssrn.com/abstract=3289387> **10**. Robson W. A. *Civilisation and the Growth of Law*. New York: The Macmillan Co., 1935. 354 p. **11**. Llewellyn K. N., Hoebel E. A. *The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence*. University of Oklahoma Press, 1941. 360 p. **12**. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 1961. 263 p. **13**. Posner R. A. *A Theory of Primitive Society, with Special Reference to Law*. *The Journal of Law & Economics*. Vol. 23, No. 1 (Apr., 1980), pp. 1–53. **14**. Benson B. L. *Legal Evolution in Primitive Societies*. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)* / Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Vol. 144, No. 5 (December 1988), pp. 772–788. **15**. Geertz C. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: 1983. 244 p. **16**. Kletzer C. *Primitive Law*. *Jurisprudence*, 4 (2), pp. 263–272. **17**. Dinstein, Yoram. *International Law as a Primitive Legal System*. In: New York University Journal of International Law and Politics. 1986; Vol. 19. pp. 1–32. **18**. Kashanina T. V. Proiskhozhdeniye gosudarstva i prava: Sovremennyye traktovki i novyye podkhody: ucheb. Posobiye. Moskva: Yurist. 1999. 333 s. [rus]. **19**. Zavalniuk B. V. Archaichne pravo yak katehoriia yurydychnoi antropologii. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2011. Vyp. 61. S. 293–298 [ukr]. **20**. Zaiets A. P. Pervisne suspilstvo i pravo. *Naukovi zapysky NaUKMA*. Yurydychni nauky. 2018. T. 2. S. 13–19 [ukr]. **21**. Hanba O., Liashuk R., Ivashkova T., Balendr A., Olytskiy O. The archaic law. Mononorms and archaic relations of the primitive communal society. *Amazonia Investiga*, 11 (52), pp. 37–48. **22**. Hetman-Piatkovska I. A. Pravo ta moral: teoretyko-pravovi problemy spivvidnoshennia ta vzaiemodii: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2007. 210 ark. [ukr]. **23**. Plavych S. V. Teoretyko-metodolohichni zasady pravotvorchosti: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2009. 215 ark. [ukr]. **24**. Kotenko O. A. Pravo yak rehuliator suspilnykh vidnosyn: teoretychni pytannia efektyvnosti: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2013. 200 ark. [ukr]. **25**. Lutskiy R. P. Teoretyko-pravovi zasady formuvannia ta rozvytku suchasnoho pozytyvnoho prava: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2017. 490 s. [ukr]. **26**. Ibid. S. 79. **27**. Maltsev G. V. Mest i vozmezdiye v drevnem prave. Moskva: Norma: INFRA-M, 2012. 736 s. [rus]. **28**. Yushchik A. I. *Dialektika prava*. Kniga 2. Pervobytoye pravo (Ocherk teorii proiskhozhdeniya prava). Kiyev: Parlamentskoye izdatelstvo, 2021. 864 s. [rus]. **29**. Modzelewski K. *Barbarzyńska Europa*. Warszawa: Iskry, 2004. 519 s. [pol]. **30**. Sverdlov M. B. *Ot Zakona russkogo k Russkoy Pravde*. Moskva: Yurid. lit., 1988. 172 s. [rus]. **31**. Kletzer C. Ibid. **32**. *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytyky, zakonimirosti, osoblyvosti rozvytku: monohrafiia*. Za red. I. B. Usenka. Kyiv: Naukova dumka, 2014. S. 75–76 [ukr]. **33**. Annual review of finds of Birch bark manuscripts: Gippius A. A. Berestyanyye gramoty iz raspokop 2022 g. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EYtoonQlhTk&t=5959s> [rus]. **34**. Rominskiy Ye. V. «Pidrobni» ta anoninni povchalni tvory yak dzherelo piznannia pravovoi dumky Davnoi Rusi kniazhoi doby (XI–XIV st.). *Pravavaya dumka i pravotvorchasc: zbonik materyialay mizhnarodnaj navukovaj konferencyi, prysvechanaj 75-godzyu doktora yurydychnyh nauk, profesora Sokala Scyapana Fyodaravicha*. Minsk, 24–25 listopada 2017 g. / red. kal. S. F. Sokal [i insh.]. Minsk: BIP, 2018. S. 82–88 [ukr]. **35**. Milov L. V. Issledovaniya po istorii pamyatnikov srednevekovogo prava: Sb. statey. / Pod red. B. N. Flori. A. A. Gorskogo. Moskva: ROSSPEN, 2009. S. 190–196 [rus]. **36**. Rominskiy Ye. V. Myr stoit do rati, a rat do myru: pro deiaki osoblyvosti davnoruskykh mizhnarodnykh ta mizhkniazivskykh dohovoriv. *Derzhavnyi suverenitet, natsionalna bezpeka i svitovyi pravoporiadok v istoryko-pravovomu*

ymiri: materialy XXXI Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii 27–30 lystopada 2014 r., m. Berehove / red. kolehiia: I. B. Usenko (holova), Ya. V. Lazur (zast. holovy), A. V. Makarchuk (vidp. sekr.) ta in. Kyiv–Uzhhorod: Vydavnytstvo «Hoverla», 2014. S. 262–267 [ukr]. 37. Romynskiy Ye. V. Spivvidnoshennia sudovykh ta pozasudovykh zasobiv vyrishennia konfliktiv u davnoruskii pravovii realnosti. *Pravova derzhava*. Vyp. 23. Kyiv, 2012. S. 41–48 [ukr]. Romynskij E. V. *Primiritelnye dogovyry v drevnerusskom prave Kievskoj Rusi i udelnyh knyazhestv. Istoriya rossijskoj pravovoj sistemy i pravovoj kultury*. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii posvyashennoj Godu rossijskoj istorii (Arhangelsk, 30 oktyabrya – 1 noyabrya 2012 g.). Ch. 1; red.–sost. S. O. Shalyapin; Severnyj (Arkticheskij) federalnyj universitet im. M. V. Lomonosova. Arhangelsk, 2013. S. 204–210 [rus]. 38. Zazuliak Yu. «Ruske pravo» v Halychyni XV stolittia: krytychnyi ohliad dzherel ta istoriohrafii. *Kriz stolittia. Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia / Redkolehiia*: O. Vinnychenko ta in. Lviv, 2012. S. 63–78 [ukr]. 39. Modzelewski K. *Ibid.*, pp. 66–88 [pol]. 40. Plavych S. V. *Ibid.* S. 12 [ukr].

Romynskiy Yevhen. Law in the East Slavic legal-cultural space

The purpose of the study is to determine the main features, institutions and patterns of the development of law in the era of pre-state formations on the example of East Slavic state formations, as well as those state formations and states (the Grand Duchy of Lithuania, Ulus of Jochi, the Kingdoms of Poland and Hungary, Wallachian, and Slavic-Wallachian principalities, etc.), under the influence or power of which the aforementioned Eastern Slavic state formations fell in the studied period of the 9th–15th centuries. The term East Slavic legal-cultural space is used to denote this territorial and political massif.

On the basis of a comprehensive analysis of historiography, the main theoretical approaches to the characterization of law at the pre-state and early state stages of the political development of society are determined. The main attention in the work is paid to the characteristics of specifically historical features of law and state power in the East Slavic legal-cultural space of the 9th–15th centuries.

It is concluded that the law of Ancient Rus' state formations is clearly distinguished from both the law of modern states and the traditional/primitive/archaic law, which arose and was formed in a naturally historical way. At the same time, this law is fundamentally different from the law of constituent states, which does not allow it to be classified as corporate law. At this stage, it seems logical to use one of the definitions of the Anglo-American Concepts of early law for this stage of the development of law: primitive or ancient law.

Key words: *Legal history, East Slavic, Kyivan Rus, Old Rus, state formations, Barbarian state, Medieval Law, Ancient Rus' Law, Source of Law, oral law, written law, Legal Treaty.*